

Ольга Сухобокова, к.і.н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ДИСКУРСІ Н. ГРИГОРІЄВА

The article analyzes the views of Nikifor Hryhoriiev, one of the leaders of Ukrainian political emigration in Czechoslovakia, at the role and place of Ukraine in international relations during the World War II. As an experienced politician, political scientist and sociologist he researched the international relations of interwar period at a fundamental level and wrote a series of special works.

N. Hryhoriiev considered the World War II as an opportunity to establish an independent Ukrainian state. To do this he developed special program of the Ukrainian national liberation movement before and during World War II. This program was addressed to the Ukrainian political emigration as the sole legitimate representative of the Ukrainian people.

His program of the Ukrainian national liberation movement included activities in two areas: in the inner sphere – integration of national democratic forces and in the external sphere – obtaining the support of the international democratic community. N. Hryhoriiev believed that only focus on democratic values and leading western democracies, such as the United States and the United Kingdom, may help Ukraine to get rid of the Soviet Bolshevik dictatorship and become independent.

N. Hryhoriiev's concept of post-war settlement in Europe included guarantees of independence for all European countries, their consolidation and economic, political and cultural cooperation. He was convinced that after the victory over Nazi Germany, western democracies displace Soviet communism from Europe too. And the people that were part of the Soviet Union become independent and integrated into the Europe.

Key words: N. Hryhoriiev, Ukrainian question, World War II, international relations, the interwar Ukrainian emigration.

З україноцентричної точки зору одним із найважливіших аспектів участі українців у Другій світовій війні досі залишається так зване українське питання. По суті, це цілий комплекс проблем, пов'язаних з місцем і роллю українського народу в цій війні та перспективами здобуття ним незалежності в означений період. Неоднозначне ставлення, чутливість до цих проблем у суспільстві переконливо засвідчують їх актуальність та необхідність подальшого наукового осягнення.

Одним із підходів може бути ретроспективний аналіз потенціалу вирішення українського питання в контексті міжнародних відносин напередодні та під час Другої світової війни. Під цим кутом огляду актуалізується вивчення концепцій вирішення українського питання лідерів української політичної еміграції, яка після Української революції 1917–1920 років перебрала на себе провід в українському національно-визвольному русі та стала фактично єдиним представником національних інтересів на міжнародній арені.

У даній публікації йтиметься про погляди та політичну діяльність керівника однієї з найбільших політичних організацій української міжвоєнної еміграції – Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном – Никифора Яковича Григорієва (1883–1953). Один із провідних діячів Української революції, член Центральної Ради та міністр освіти Української народної республіки, в еміграції він також став помітною фігурою. З його іменем пов'язані створення і робота таких відомих українських інституцій в Чехословаччині, як Український громадський комітет, Українська господарська академія, Український педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Соціалістична ліга Нового Сходу та багатьох інших. Пізніше, у США Н. Григорієв став першим директором Українського відділу радіостанції «Голос Америки». Водночас він залишив по собі чималу наукову та публіцистичну спадщину: з-під його пера вийшло близько 300

праць, присвячених різноманітним проблемам української та всесвітньої історії, теоретичним засадам соціалізму, будівництву української незалежної держави. Провідною метою його науково-теоретичної, публіцистичної і практичної політичної діяльності була національно-політична, соціально-економічна та культурна емансипація України, побудова в ній демократичного громадянського суспільства.

Вагомим є внесок Н. Григорієва в розвиток та інституалізацію української соціологічної і політологічної науки. Він був одним з організаторів, керівників та провідних співробітників Українського соціологічного інституту в Празі, очолював обидві його автономні установи – Український національний музей-архів та Український робітничий університет. Керуючи відділом народознавства – по суті, основним в Інституті, позаяк його головним завданням було створення програми визволення українського народу, – та політичним (за сучасною термінологією – політологічним) семінаром, що діяв як окрема установа відділу соціології і політики, науковець виявив себе як фахівець з теорії держави та нації, поведінки і світогляду людини, національного менталітету, а також як політичний аналітик, експерт з міжнародних відносин.

Міжнародні відносини стали однією з пріоритетних тем для науковця із середини 1920-х років. Як досвідчений політик, він добре орієнтувався в міжнародній політичній грі й водночас як історик та політолог намагався дослідити витоки існуючих конфліктів на фундаментальному рівні. Причому деякі його праці могли б навіть сьогодні служити посібниками з історії міжнародних відносин у міжвоєнний період¹. Оцінки та прогнози синхронного розвитку тогочасної політичної ситуації, що він подав, збігаються з висновками сучасних історичних та політологічних досліджень Другої світової війни.

Так, витоки міжнародних конфліктів у міжвоєнний період і ймовірного початку нової світової війни Н. Григорієв вбачав у Версальсько-Вашингтонській системі мирних договорів. На його думку (що тепер ні в кого не викликає сумніву), після Першої світової війни світ розділився на два протилежні табори – «задоволених і пасивних» держав на чолі з Великою Британією та Францією, об'єднаних прагненням зберегти своє панівне становище, а також «невдоволених і активних» – Німеччина, Італія, Японія. Політик констатував, що вже 1936 року Німеччина та Італія перехопили ініціативу в міжнародній політиці, діючи для задоволення власних амбіцій: перша відмовилася від виконання угод і окупувала Рейнську область, друга – продовжувала Абіссінську війну, попри осуд світової спільноти. Тим часом провідні європейські держави йшли на значні поступки Німеччині, бажаючи не лише «умиротворити» агресора, але й зіштовхнути її з комуністичним СРСР, який сприймали як більшу загрозу світовій демократії².

Згодом недалекоглядність такої стратегії стала очевидною, але в середині 1930-х років зовсім не всі усвідомлювали її небезпечність. Тим ціннішими є публічні заяви Н. Григорієва 1934–1938 років про те, що справжньою метою А. Гітлера є не задекларована перемога над СРСР, а над Великою Британією, суперництво з якою визначало зовнішню політику Німеччини ще з кайзерівських часів. Зокрема, у статті «Сучасні міжнародні відносини» політик наголошував: антикомінтернівський пакт, що його уклали Німеччина і Японія 25 листопада 1936 року, до якого в листопаді 1937 року приєдналася Італія, – «лише гарний плащик для прикриття спілкування їх супроти Англії»³. Документи, які висвітлюють підготовку Німеччини до війни, підтверджують, що у своїх висновках він був дуже близьким до істини.

Усвідомлюючи, що в майбутній світовій війні українські землі стануть одним із головних театрів воєнних дій, Н. Григорієв як науковець та політик намагався прорахувати місце СРСР у майбутньому протистоянні. Після висунення кількох гіпотез щодо його участі в потенційних союзах уже 1936 року він схилився до думки, що найбільш ймовірним є об'єднання СРСР з німецьким блоком⁴.

Це припущення здавалося абсолютно фантастичним, оскільки в німецько-радянських відносинах у той час не було й натяку на подібну угоду, навпаки – з 1933 року між ними точилася

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України), Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 36; Григорієв, Н. (1937). *Причини міжнародного напруження*. Прага: Вільна спілка.

² ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 42, Арк. 43-47; Григорієв, Н. (1937). *Головний вороголюбник*. *Трудова Україна*, 5, 1.

³ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 316.

⁴ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 39, Арк. 68.

запекла пропагандистська боротьба, вони вважалися ідеологічними антиподами. Та Н. Григорієв був переконаний, що, попри різні ідеологічні гасла, німецький нацизм і російський комунізм мають однакову імперіалістично-шовіністичну сутність, а геополітичні амбіції й суто практичні торгово-економічні інтереси обох держав сприятимуть їх взаємовигідному союзу, спрямованому на поділ сфер впливу¹. Дослідження істориків засвідчують, що 1938 року Гітлер дійсно взяв курс на зближення з СРСР для його «нейтралізації» на час війни з Великою Британією і Францією. У березні 1939 року волю до співпраці виявив і Сталін, що зрештою призвело до підписання радянсько-німецького пакту про ненапад, відомого як «пакт Молотова – Ріббентропа»².

Н. Григорієв зумів прорахувати такий розвиток подій задовго до оприлюднення документів про радянсько-німецьке співробітництво (у СРСР гриф секретності з них було знято лише після початку перебудови), і, що особливо важливо, навіть до початку їх підготовки. Його політичну прозорливість засвідчили і коментарі щодо підписання Мюнхенської угоди. Зокрема, у листопаді 1938 року політик наголосив, що це – «засіб для відтягнення війни, доки для неї готується зброя» та спрогнозував, що війна почнеться в 1940–1941 роках після підписання радянсько-німецького пакту³.

Концепти розвитку міжнародних відносин, що їх продукував Н. Григорієв напередодні й під час Другої світової війни, самі по собі становлять неабиякий інтерес для політологів. Водночас його особисте зацікавлення міжнародною політикою диктувалося насамперед необхідністю визначення перспектив вирішення українського питання в ході війни, яку він вважав шансом для українського народу. Проводячи аналогії із сусідньою Польщею, яка стала незалежною внаслідок Першої світової війни, Н. Григорієв вважав, що українці теж можуть здобути незалежність у Другій світовій війні⁴.

Цінним внеском до вітчизняної політичної думки можна вважати розроблену ним програму української політики в контексті Другої світової війни. За нею стратегічним завданням українського національно-визвольного руху було відродження самостійної української держави, об'єднання в її межах усіх етнічних українських земель, а за сприятливих обставин – відкриття можливості для приєднання регіонів компактного проживання українців (Крим, Кубань, Дон)⁵.

За концепцією Н. Григорієва український провід (передусім йдеться про українську політичну еміграцію, позаяк лише вона могла представляти інтереси українського народу) мав діяти у двох площинах. У внутрішній першочерговим завданням було об'єднання національних демократичних сил для вироблення спільної політичної платформи – самостійна соборна Українська республіка – і плану її реалізації. У зовнішній – здобуття підтримки світової демократії шляхом пропаганди суті і програми українського національно-визвольного руху. При цьому Н. Григорієв акцентував увагу на тому, що найважливішою запорукою здобуття «зовнішньої» допомоги є насамперед згуртування власних сил. «Єдине й головне наше завдання, – звертався він до співвітчизників у кожному публічному виступі, – гуртувати свої сили, бо без них ніколи, ніде й ні з ким нічого не здобудемо»⁶.

Основою примирення та консолідації різних течій і груп української політичної еміграції згідно з його програмою мала стати відмова від орієнтації на будь-яку зовнішню силу (державу)⁷. Без цього, наголошував Н. Григорієв, український народ і надалі залишатиметься лише об'єктом міжнародної політики, а його національні інтереси – дрібною картою в політичній грі великих держав. Виходячи з цього та спираючись на здобутий під час Української революції досвід, політик критично ставився до проєктів окремих осіб у німецькому політичному керівництві відродити українську державність, що їх позитивно сприйняли напередодні війни деякі українські діячі й сили. В ідейно-політичному плані він також не толерував українських політичних організацій, які сповідували ідеологію інтегрального націоналізму (Організація українських націоналістів, Українська військова організація), як таких, що провокували негативні тенденції в суспільстві⁸.

¹ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 317, Спр. 35, Арк. 1-10.

² Кучер, В.І., Гриневич, В.А., Коваль, В.С. (2003). *Політична історія України ХХ століття*. Київ: Генеза, Т. 4, 37-38.

³ War Likely, Ukrainian Educator Declares (1938). *Democracy and Chronicle*. November, 13th.

⁴ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 47, 132-133.

⁵ Григорієв, Н. (1933). Константи української міжнародної політики. *Трудова Україна*, 7, 21-23. ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 47, Спр. 18, Арк. 112, 119.

⁶ Григорієв, Н. (1938). Перед можливостями. *Трудова Україна*, 2, 1.

⁷ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 49, 190, Спр. 39, Арк. 64.

⁸ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 42, Арк. 193-196; Григорієв, Н. (1942). Проти комунізму, але не з нацизмом. *Український голос*; Hryhoriyiv, N. (1945). *The War and Ukrainian Democracy. A Compilation*

Водночас значну увагу Н. Григорієв приділяв геополітичному положенню України, яке вважав причиною боротьби за українські землі. Він дотримувався поширеної в наш час думки про поєднання в українській історії, культурі, економіці, способі життя рис західної і східної цивілізацій. На його думку, у перспективі це мало стати головною детермінантою української зовнішньої політики як «світового посередника, зв'язкового й примирителя західно-східних культур та індустріально-аграрних інтересів всього євразійського континенту»¹. Але наразі, у конкретних обставинах Другої світової війни, він вважав, що найвигідніше для України було б налагодити тісну співпрацю з невеликими центрально- і східноєвропейськими народами, зацікавленими в нейтралізації імперіалістичних проявів великих держав².

Поряд із тим рефреном усіх виступів та публікацій політика періоду Другої світової війни є теза, що український провід має орієнтуватися на тих, «хто змагатиметься установити світову рівновагу й забезпечити такі відносини в Європі, які задовольнять і життєві потреби українського народу. Це шлях... великих демократій Англії й СДПА (Сполучених держав Північної Америки, тобто США. – *О.С.*)»³. Таким чином, Н. Григорієв сформулював одну з найважливіших концептуальних засад української міжнародної політики у Другій світовій війні, яка могла б дати Україні шанс на незалежність, – орієнтуватися на демократичні цінності й заручитися підтримкою провідних демократичних держав світу, насамперед США та Великої Британії.

Формування позитивного іміджу українського національно-визвольного руху становило окрему велику проблему, адже через брак та необ'єктивність інформації про Україну (а часто і через небажання провокувати негативну реакцію СРСР) західноєвропейські й американські політики ставилися до українського руху з обережністю. Тому Н. Григорієв закликав своїх колег до цілеспрямованої популяризації мети й завдань українського демократичного руху та його міжнародної політики. Саме на це була спрямована і вся його публічна діяльність у Чехословаччині, США та Канаді протягом 1938–1945 років. До речі, вона привернула неабияку увагу місцевої української та англомовної аудиторії, мас-медіа, а згодом – і влади.

Важливим політичним месиджем Н. Григорієва була теза, що обізнаність з потенціалом України дозволила б західним демократіям використати український рух для перемоги і над нацистською, і над комуністично-більшовицькою диктатурами. Водночас, ігноруючи національно-визвольні рухи народів СРСР, у тому числі й український, Захід зашкодить не лише цим народам, але і світовій демократії, переконував він⁴.

Але виголошені ним тези напередодні світової війни не були почуті. Беручи восени 1939 року в Н. Григорієва нове інтерв'ю, цитована вище американська газета «Democracy and Chronicle» анонсувала його заувагою, що рік тому український політик передбачив підписання радянсько-німецького пакту. Цього разу, аналізуючи ситуацію на міжнародній арені, він заявив, що навіть після поділу сфер впливу між СРСР та Німеччиною і початку війни Україна ще може стати незалежною, але це залежатиме від дотримання демократичних принципів повоєнного устрою⁵.

З початком війни магістральна лінія програми українського національно-визвольного руху Н. Григорієва не змінилася – непримириме ставлення до будь-якої диктатури та імператив здобуття незалежності⁶. «Місце України в теперішній війні – не з диктатурами, які захопили територію України (тобто комунізмом чи нацизмом. – *О.С.*), а з демократіями», – як і раніше, заявляв він⁷. Водночас як прагматичний політик він не міг не враховувати зміну політичної кон'юнктури внаслідок перегрупування сил в ході війни та утворення коаліції СРСР, Великої Британії і США. Ставлення політика до цього факту було неоднозначним: з одного боку, він залишався на позиції, що з антинародною владою ніякі компроміси неможливі, але з іншого – виділяв основне на ту пору

of Documents from the Past and Present. Toronto, 133.

¹ Григорієв, Н. (1933) Константи української міжнародної політики. *Трудова Україна*, 7, 21-23; Григорієв-Наш, Н. (1923). *Підстави української національно-державної політики*. Прага-Берлін: Нова Україна; Григорієв, Н. (1927). *Наша позиція самостійна*. Прага: Вільна спілка.

² ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 133.

³ Григорієв, Н. (1937). Головний ворохобник. *Трудова Україна*, 5, 1-2.

⁴ ЦДАВО України, Ф. 3562, Оп. 1, Спр. 42, Арк. 167-169.

⁵ European War is inevitable, says speaker (1939). *Democracy and Chronicle*. November 26th.

⁶ Григорієв, Н. (1939). *Підстави української незалежної політики*. Детройт, 42.

⁷ Ситуація на початку війни (Промова, виголошена Н.Григор'євим на народному мітингу в Бостоні 4. 02. 1940 р. (1940). *Вперед*. 28 лютого.

завдання для людства – покласти край світовій війні і знищити нацизм. Для цього потрібно було об'єднати всі демократичні суспільства і водночас підтримати СРСР. Тому він закликав українців зі всього світу, а передусім діаспору у США та Канаді, допомагати СРСР, відкинувши свої особисті антипатії до комуністичного режиму¹.

У перемозі коаліції демократичних країн та СРСР Н. Григорієв навіть не сумнівався, обґрунтовуючи її в тому числі й військово-стратегічними розрахунками: «Вся стратегія німецької війни базується на бліцкригу і раптовій перемозі, а тактикою демократій є забезпечення людського життя і продовження війни так довго, як це знадобиться, аби виснажити ворога»². (Зауважимо, що сучасні дослідники також вважають, що бліцкриг мав фатальне значення для Німеччини.) Вже в першій половині 1943 року український політик заявляв, що вісь Рим-Берлін-Токіо фактично програла війну і це усвідомлює німецьке командування, яке продовжує боротьбу лише заради якомога вигідніших умов мирних договорів³.

Поряд із тим Н. Григорієв спростовував поширену тезу, що, знищивши нацизм за допомогою СРСР, Європа стане комуністичною. Це не можливо, стверджував він, адже вирішальну роль у становленні повоєнного устрою відіграватимуть саме західні демократії. У свою чергу, це вкотре засвідчувало, що співпраця українського еміграційного проводу з урядами і суспільствами США, Великої Британії, Канади та інших демократичних держав наблизилася б український народ до досягнення основних цілей: допомога антигітлерівській коаліції, а отже – вклад у перемогу світової демократії над нацистськими завойовниками, а також забезпечення права голосу представників українського народу під час повоєнного мирного врегулювання⁴.

У цьому контексті цікавими є ідеї Н. Григорієва щодо повоєнного устрою Європи. Насамперед він розраховував, що після знищення гітлеризму демократія витіснить з Європи і комунізм, розбудовуючи Європу на засадах рівноправності і свободи. Після двох світових воєн, на його думку, світова спільнота повинна створити новий порядок у світі, який би виключав можливість третьої світової війни. Цей порядок має ґрунтуватися на фундаментальних демократичних цінностях, головне – на принципі самовизначення кожної нації, включно з народами СРСР⁵. «Якщо союзники переможуть, і якщо вони слідуватимуть демократичним принципам мирних угод, вони дадуть можливість самовизначенню народів. Якщо це буде зроблено, я впевнений, – заявляв Н. Григорієв ще 1939 року, – українці отримають свій шанс вибороти свободу, якої вони прагнули так довго»⁶.

Ще на початку війни український політик визначив принципи повоєнної перебудови Європи, яка б гарантувала мирне співіснування європейських держав та унеможливила новий міжнародний збройний конфлікт світового масштабу. До базових положень належали такі: гарантія повної свободи і незалежності для всіх народів; консолідація на основі спільних регіональних інтересів; об'єднання «малих націй» для захисту від можливих проявів імперіалізму сильніших сусідів; поглиблення співпраці всіх європейських держав для забезпечення їхніх економічних, культурних та політичних потреб⁷. З точки зору історичної перспективи ці тези залишалися актуальними й 1945 року.

¹ Address of Professor Hryhoriyiv (1943). *Canadian farmer*. March 10th; Ukrainians Urged to Give Total Efforts (1943). *The Fort William Daily Times Journal*. April 12th; Free Ukraine is visualized by Prof. Nykyfor Hryhoriev is Speaker May 30 (1943). *The Saskatoon Star*. June 3th.

² Europe Will Be Democratic, Writer Predicts (1943). *The Prince Albert Daily Herald*. June 18th.

³ Germany Undermined, Hryhoriev Declares (1943). *Winnipeg Free Press*. April 30th; Declares Fears on Communism are Groundless (1943). *Edmonton Bulletin*. –July 20th; Hun Beaten Now, Ukrainian states (1943). *Edmonton Journal*. July 20th.

⁴ Ukrainians Have Double Stake in War (1943). *The Winnipeg Tribune*. April 30th; Former Ukrainian Minister of Education Gives Address Here (1943). *The Dauphin Herald*. May 27th.

⁵ Лекція проф. Григор'єва в Торонто «Яким буде світовий порядок після війни і що трапиться з Україною?» (1943). *Український голос*. 31 березня; Attack Help Aid to Ukraine (1943). *Winnipeg Free Press*. May 20th.

⁶ Hryhoriyiv, N. *The War and Ukrainian Democracy. A Compilation of Documents from the Past and Present*. Toronto, 158.

⁷ Сухобокова, О. (2014). Роль України в забезпеченні європейської безпеки у концепції Н. Григорієва. *Виклики європейській архітектурі безпеки: український контекст*. Київ: Дипломатична академія України при МЗС України, 113-115.

Окремою складовою програми повосенного врегулювання Н. Григорієва є концепт «об'єднаних держав Європи» як варіант вирішення низки проблем, пов'язаних із так званими малими націями. Оскільки підґрунтям об'єднання в цій концепції постають економічні торгові угоди, можна припустити, що її автор був (зрозуміло, умовно) одним із провісників створення союзу європейських держав, подібного до сучасного ЄС. Таку організацію Н. Григорієв вважав запорукою рівномірного, поступального розвитку кожної європейської держави зокрема та європейського і світового демократичного співтовариства в цілому. За його твердженням, «вільна спілка народів Європи на основі свободи і рівності гарантуватиме демократичне самоврядування для всіх народів, включаючи 45 млн українців. Політична та економічна співпраця серед націй, створення федерації європейських народів, а також тісний союз між Європою й Америкою гарантуватиме демократію і мир»¹.

Україні в майбутньому союзі європейських націй політик відводив важливе місце. Не зупиняючись на тезі «у вільній Європі має бути вільна Україна», він висунув ідею вкрай важливої політичної місії України, детерміновану її геополітичним положенням. За словами Н. Григорієва, це є «роль будівничого нових засад миру в Європі»². Як зазначалося вище, на його переконання, глобальним історичним завданням України було і завжди буде посередництво між Сходом і Заходом у культурному, політичному, економічному відношенні, об'єднання навколо себе малих європейських держав, утворення табору взаємовигідної співпраці та відновлення в такий спосіб рівноваги в Європі.

Ці положення, як і решта концептуальних побудов Н. Григорієва, є цікавими не лише з точки зору історичної ретроспективи, але й можуть та мають бути використані в розробках сучасних політологів. Проголошена ним з порогу Другої світової війни програма української політики, базована на згуртуванні національних демократичних сил та здобутті підтримки світової демократії, надзвичайно актуальна нині, в умовах російської агресії проти України та загрози початку третьої світової війни. Ключові тези українського політика, сформульовані понад сімдесят років тому, – консолідація українського політикуму, побудова демократичного суспільства, проведення самостійної зовнішньої політики для захисту національних інтересів – не втратили свого фундаментального значення і є необхідними умовами підтримки України міжнародною демократичною спільнотою сьогодні.

References

1. Declares Fears on Communism are Groundless (1943). *Edmonton Bulletin*. –July 20th.
2. Europe Will Be Democratic, Writer Predicts (1943). *The Prince Albert Daily Herald*. June 18th.
3. European War is inevitable, says speaker (1939). *Democracy and Chronicle*. November 26th.
4. Former Ukrainian Minister of Education Gives Address Here (1943). *The Dauphin Herald*. May 27th.
5. Free Ukraine is visualized by Prof. Nykyfor Hryhoriev is Speaker May 30 (1943). *The Saskatoon Star*. June 3th.
6. Germany Undermined, Hryhoriev Declares (1943). *Winnipeg Free Press*. April 30th.
7. Hryhoriyiv, N. (1945). *The War and Ukrainian Democracy. A Compilation of Documents from the Past and Present*. Toronto.
8. Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian (1943). *The Albertan*. August 17th.
9. Ukrainians Have Double Stake in War (1943). *The Winnipeg Tribune*. April 30th.
10. Ukrainians Urged to Give Total Efforts (1943). *The Fort William Daily Times Journal*. April 12th.
11. War Likely, Ukrainian Educator Declares (1938). *Democracy and Chronicle*. November, 13th.
12. Grigoriiv, N. (1927). *Nasha pozycja samostijna*. Praga: Vil'na spilka.
13. Grigoriiv, N. (1933) *Konstanti ukrains'koi mizhnarodnoi politiki*. *Trudova Ukraina*, 7, 21-23.
14. Grigoriiv, N. (1937). *Prichini mizhnarodnogo napruzhenja*. Praga: Vil'na spilka.
15. Grigoriiv, N. (1939). *Pidstavi ukrains'koi nezaleznoi politiki*. Detroit.
16. Grigoriiv, N. (1940). *Ukrainci v svitovikh spravakh*. *Narodna volja*. 17 ljutogo.
17. Grigoriiv, N. (1942). *Proti komunizmu, ale ne z nacizmom*. *Ukrains'kij golos*.
18. Grigoriiv-Nash, N. (1923). *Pidstavi ukrains'koi nacional'no-derzhavnoi politiki*. Praga-Berlin: Nova Ukraina.
19. Kucher, V.I., Grinevich, V.A., Koval', V.S. (2003). *Politichna istorija Ukraini KHKH stolittja*. Kiiv: Geneza, T. 4, 37-38.
20. Lekcija prof. Grigor'jeva v Toronto «Jakim bude svitovij porjadok pislja vijni i shcho trapit'sja z Ukrainoju?» (1943). *Ukrains'kij golos*. 31 bereznja.

¹ Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian (1943). *The Albertan*. August 17th.

² Григорієв, Н. (1939). *Підстави української незалежної політики*. Детройт, 44; Григорієв, Н. (1940). *Українці в світових справах*. *Народна воля*. 17 лютого.

21. Situacija na pochatku vijni (Promova, vigoloshena N.Grigor'jevim na narodnomu mitingu v Bostoni 4. 02. 1940 r. (1940). *Vpered. 28 ljutogo.*
22. Sukhobokova, O. (2014). Rol' Ukraini v zabezpechenni evropejs'koi bezpeki u koncepcii N. Grigorijeva. *Vikliki evropejs'kij arkhitekturi bezpeki: ukrains'kij kontekst.* Kiiv: Diplomaticzna akademija Ukraini pri MZS Ukraini.
23. CDAVO Ukraini, F. 3562, Op. 1, Spr. 16.
24. CDAVO Ukraini, F. 3562, Op. 1, Spr. 24.
25. CDAVO Ukraini, F. 3562, Op. 1, Spr. 35.
26. CDAVO Ukraini, F. 3562, Op. 1, Spr. 39
27. CDAVO Ukraini, F. 3562, Op. 1, Spr. 42.
28. Grigoriiv, N. (1938). Pered mozhlivostjami. *Trudova Ukraina, 2.*
29. Grigoriiv, N. (1937). Golovnij vorokhobnik. *Trudova Ukraina, 5.*
30. Address of Professor Hryhoriyiv (1943). *Canadian farmer. March 10th.*
31. Attack Help Aid to Ukraine (1943). *Winnipeg Free Press. May 20th.*
32. Hun Beaten Now, Ukrainian states (1943). *Edmonton Journal. July 20th.*